

te geven, zodat ze tot een tastbaar en onontkoombaar feit wordt. Dat daarbij veel impliciete psychologie wordt gehanteerd, neemt de lezer op de koop toe.

Het verhaal wordt vlot verteld. Af en toe lijkt een term kantje boord—al wordt het sterke beeld van de pastoor met zijn penis in de hand niet uitgebuit. Dat er gedegen onderzoek achter zit, leren de noten en de teksten in de bijlagen. Milis verstaat de kunst om in enkele zinnen de brede achtergrond en de maatschappelijke inbedding van ogenschijnlijk geïsoleerde feiten te geven. Gezinsamenstelling, huwelijksmoraal, minnen en zogen, sociale verhoudingen, netwerken en protectie, de kerkelijke organisatie, stad en platteland, de katholieke reformatie, feestcultuur, de nieuwe notie van 'publiek schandaal', alles komt in de tijd van een paragraaf tot leven. Alleen de laatste twee zinnen stelden me teleur. 'Met opzet', besluit Milis, is niet gezocht naar wat de pastoor na de Enaamse periode overkwam: 'We gunnen hem de eeuwige rust' (131). En de lezer dan? Die wat baldadige beslissing laat hem onvoldaan. De *detective-story* mist een ontknoping. Een historicus die zich zoveel moeite geeft om de gebeurtenis vanuit de context te belichten, kan toch niet in ernst menen dat de fragmenten van een levensverhaal in de tijd geheel los van elkaar staan?

Willem Frijhoff

C. D. van Strien, *British travellers in Holland during the Stuart period. Edward Browne and John Locke as tourists in the United Provinces* (Dissertatie Vrije Universiteit van Amsterdam 1991, Brill's studies in intellectual history XLH; Leiden-New York-Keuken: Brill, 1993, xii + 444 blz., f195,-, ISBN 90 04 09482 2).

Dit boek bestaat uit twee gedeelten. Het eerste van 236 bladzijden bevat een studie over de Britse reiziger in de Republiek van eind zestiende eeuw tot begin achttiende eeuw. In het tweede staan vijf appendices, waarin de gedeelten van Brownes reisbrieven over Holland uit 1668, de passages van Lockes journaal over zijn reis naar Friesland in 1648, het huishoudboekje van de earl of Orrery uit 1686-1689, een lijst van herbergen die door de zeventiende-eeuwse reizigers werden genoemd en een chronologische lijst van Britse reizigers in Holland zijn opgenomen. De ondertitel is dus enigszins misleidend want Browne en Locke krijgen maar een kleine plaats temidden van vele anderen in het belangrijkste eerste stuk van deze dissertatie uit 1989. Volgens de laatste lijst zijn er 218 reizigers tussen 1550 en 1740 waarvan we een teken van leven bezitten over het toenmalige Nederland en wel voornamelijk over Holland. Die schriftelijke getuigenis kon gaan van het schrijven van een gedicht tot een volledig reisjournaal waarvan de auteur er tussen de vijftig en zestig tot zijn beschikking had. Aangevuld met ongeveer twintig collecties brieven over dit onderdeel van wat voor velen de Grand Tour was, de educatieve reis door Europa voor de jongeman van goeden huize (zelden de jonge vrouw of echtgenote), is dat het materiaal waarmee Van Strien zijn 'Britse beeld' van Holland getekend heeft.

De auteur is hierbij niet in de valkuil gevallen die Schama op zijn weg vond toen deze zijn impressie van de zeventiende eeuwse samenleving gaf, namelijk door de reisbeschrijvingen als ooggetuigeverslagen te beschouwen. Vóór het laatste kwart van de zeventiende eeuw was het reizen immers een doodserieuze zaak, die voor vergroting van kennis naast boeken het bestuderen van mensen beoogde. Er bestonden vele verhandelingen over de 'reiskunst' met talrijke raadgevingen wat wel en wat niet te doen. Een reis naar vreemde landen was dus een soort verlenging van het onderwijs en dat betekende, dat het uiteindelijke verslag moest laten

zien hoe de reiziger had geprofiteerd van het buitenlandse verblijf. Daarom zijn de mededelingen erover geen ooggetuigeverslagen zonder meer, maar werden zij sterk beïnvloed door literaire vormgeving waarbij men kwistig uit de voorhandene gidsen kopieerde. In een enkel geval werd zelfs een verslag over een nooit gemaakte reis geschreven. Vaak bestond zo'n journaal uit een reeks stedenbeschrijvingen aan elkaar verbonden door een chronologisch verhaal. De reiziger produceerde als het ware, zoals Van Strien het formuleert, een reeks ansichtkaarten. En al schreef hij in de ik-vorm toch was hij zelden alleen. Pas veel later werd het journaal persoonlijkeren kwamen er sappige anekdotes in voor. Iemand als Samuel Johnson kon in 1756 dan ook het bijna een eeuw oude reisverslag van Browne absoluut niet meer appreciëren. En we moeten bedenken dat als het oorspronkelijke verslag werd gepubliceerd, dat boek ook nog eens op persoonlijke noten was uitgekamd. Soms vond die bewerking wel vijftig jaar later plaats zoals bij het reisverhaal van Peter Mundy.

Nadat Van Strien helder de vereisten van het genre uiteen gezet heeft en de beschikbare informatie heeft besproken gaat hij over tot zijn eigenlijke onderwerp. Daarin behandelt hij op thematische wijze zowel het reizen zelf met zijn praktische problemen als het beeld dat de Engelsen en Schotten zich van de Republiek hadden gevormd. Merkwaardig is dat het zoeven door hem aan de orde gestelde probleem hierbij eigenlijk geen rol meer speelt. Natuurlijk is dat het geval waar de omstandigheden van de overtocht uit Engeland, de standaardroute die men in de Republiek aflegde, de toestand van de wegen en het vervoer te water worden weergegeven. Ook de schurkachtigheid van herbergiers, de in de onderkomens heersende gewoonten zoals het gezamenlijk delen van het bed met daaruit voortvloeiende verwickelingen en andere pittoreske details hebben er niet mee te maken. Het wordt echter moeilijker waar het gedrag van Hollanders op trekschuiten wordt beschreven zoals de brutaliteit van kinderen en het ongegeneerd zijn behoefte doen. Was dat nu incidenteel? Ook het optreden van Engelsen zelf zoals van de jonge, royalistische, katholiek gezinde Lord Roos was weinig kies ten opzichte van de republikeinse en protestantse Nederlanders. Maar ondanks rivaliteit en onmin tussen beide landen kwamen de Engelsen in de steden en op de landhuizen aan *sightseeing* doen. Zij beklommen torens, bekeken vestingwerken, huizen en grachten. In paleizen en het Amsterdamse stadhuis zagen zij beeldhouwwerk en schilderijen en zij schreven beschouwingen neer over die kunst en over de geschiedenis van de Republiek en haar regering.

Het is erg jammer dat Van Strien ondanks zijn aanvankelijke aanzet noch een poging doet de *topoi* of overgenomen opmerkingen te scheiden van de meer originele meningen noch (en dat zegt de auteur uitdrukkelijk) een systematische vergelijking van de Britse bevindingen met andere informatiebronnen, moderne literatuur of verslagen van contemporaine reizigers, wil ondernemen. Dat hij zich vervolgens zelf niet altijd aan dit voornemen houdt is dan weer een aangename verrassing. Maar zo krijgt zijn boek iets vlaks. We komen niet te weten waarom bepaalde reizigers bepaalde privécollecties bezochten (uit gidsen opgedoken?). Ook de beschouwingen over geschiedenis en antiquiteiten missen het reliëf van begrip voor historisch bewustzijn en kennis van die tijd. Zo vormen de verhalen over het Amsterdamse stadhuis misschien wel een echo van gegevens uit stadsbeschrijvingen en andere informatieve werken. De oordelen over schilderijen en landhuizen met hun tuinen worden eveneens wel erg lapidair weergegeven zonder er veel rekening mee te houden dat in de loop van de Stuarttijd, die hier dus ook de regering van Willem III omvat, de smaak was veranderd en de stemming van de bezoekers ten opzichte van hun overzeese burens gunstiger werd. Zo moeten we wel tot de conclusie komen dat dit boek vol interessante en opvallende waarnemingen over een land, waar de Britse reizigers zeker voorbeelden van soberheid en handelsgeest zagen, als cultuurhistorische studie wat tekort schiet. Toch is deze bijdrage tot het contemporaine beeld van het

zeventiende-eeuwse Nederland, die alleen dankzij inspannend archief- en bibliotheekonderzoek tot stand kon komen, zeer welkom.

E. O. G. Haitsma Mulier

A. E. Leuftink, *Harde heelmeeesters. Zeelieden en hun dokters in de 18de eeuw* (Zutphen: Walburg Pers, 1991, 253 blz., f39,50, ISBN 90 6011 736 0).

De arts A. E. Leuftink promoveerde in 1952 op een dissertatie over de medische zorg op de Nederlandse oorlogsvloot in de zeventiende eeuw. Kort voor zijn overlijden enkele jaren geleden voltooide hij een werk dat in zekere zin als een vervolg op zijn proefschrift kan gelden, *Harde heelmeeesters*. Dit nieuwe boek gaat over zeelieden, ziektes en geneeskundige verzorging op Nederlandse schepen in de periode 1695-1795.

De reikwijdte van *Harde heelmeeesters* is groter dan die van de dissertatie. Het boek kan als het eerste, samenvattende overzicht van de medische aspecten van de maritieme geschiedenis van Nederland in de achttiende eeuw worden beschouwd. In deze publikatie beperkt Leuftink zich namelijk niet tot een beschrijving van de gang van zaken bij de admiraliteiten. Hij behandelt ook ontwikkelingen bij de VOC, de walvisvaart, de slavenvaart en (in bescheiden mate) de handelsvaart binnen Europa. De hoofdstukken over de afzonderlijke takken van scheepvaart plaatst hij bovendien in een breder kader door er een algemeen overzicht aan toe te voegen van de levensomstandigheden van de zeeman, de relatie tussen geografie, klimaat en infectieziekten en de herkomst, opleiding, carrière en uitrusting van scheepschirurgijns.

De hoeveelheid en verscheidenheid aan bronnen die voor het schrijven van dit boek zijn geraadpleegd, is indrukwekkend. In sommige opzichten is Leuftink hierbij innovatief. Nieuw zijn bijvoorbeeld de gegevens over de herkomst van duizend opperchirurgijns bij de VOC en over de sterfte onder het garnizoen te Elmina in de achttiende eeuw. Om het patroon van de sterfte aan boord van VOC-schepen te leren kennen, werkte hij 400 grootboeken door van schepen waarop (blijkens de gegevens in *Dutch-Asiatic Shipping*) meer dan 12% van de opvarenden onderweg overleed; via deze grootboeken kon hij nauwkeurig de data van overlijden achterhalen. Het meest baanbrekend is zonder twijfel zijn onderzoek in journalen en attestaties van scheepschirurgijns. Dat chirurgijns in dienst van de VOC en de Middelburgse Commercie Compagnie gedurende bepaalde perioden tussen 1695 en 1795 een journaal bijhielden waarin ze aantekenden welke ziektes zich aan boord voordeden en welke maatregelen ze namen om deze ziektes te bestrijden, was op zich niet onbekend. Maar tot nu toe had geen enkele historicus deze bronnen stelselmatig bestudeerd. Leuftink heeft er enkele tientallen van bekeken. Nog origineler is Leuftinks onderzoek van 155 verklaringen van scheepschirurgijns van de VOC uit de jaren 1729-1749, die hij aantrof in het Staats Argiefdepot te Kaapstad. Deze attestaties blijken een uiterst belangrijke bron te vormen voor de kennis van de oorzaken van ziekte en sterfte aan boord van compagنيesschepen en de wijze waarop de chirurgijns daarop reageerden.

De resultaten van het onderzoek zijn niet altijd even verrassend. De hoeveelheid en variatie aan bronnen maakt het echter wel mogelijk het bestaande beeld op verschillende punten te preciseren. Zo komt uit Leuftinks gegevens duidelijk naar voren dat in de periode tot 1740 scheurbuik de voornaamste sterfteoorzaak op VOC-schepen was en dat de sterftepiek rond 1770 voortkwam uit een epidemie van vlektyfus. Het verdwijnen van scheurbuik als belangrijke doodsoorzaak in de jaren tachtig was niet het gevolg van het toenemend gebruik van citroensap, maar waarschijnlijk van de invoering van zuurkool op het scheepsmenu.